

ΤΟ ΔΕΝΤΡΟ ΤΗΣ ΖΩΗΣ ΣΕ ΤΕΣΣΕΡΙΣ ΕΠΟΧΕΣ: ΜΙΑ ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΣΤΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΡΕΘΥΜΝΟΥ

THE TREE OF LIFE IN FOUR SEASONS: AN EDUCATIONAL APPLICATION IN THE ARCHAEOLOGICAL MUSEUM OF RETHYMNO

Ειρήνη Γαβριλάκη
Αρχαιολόγος
Προϊσταμένη Τμήματος Προϊστορικών και
Κλασικών Αρχαιοτήτων και Μουσείων
Εφορεία Αρχαιοτήτων Ρεθύμνου
eigavrilaki@yahoo.gr

Εύα Τέγου
Αρχαιολόγος
Προϊσταμένη Τμήματος Προϊστορικών και
Κλασικών Αρχαιοτήτων και Μουσείων
Εφορεία Αρχαιοτήτων Χανίων
etegou@culture.gr

Περίληψη

Η εργασία αυτή αποτελεί μία πρόταση εναλλακτικής παρουσίασης εκθεμάτων του Αρχαιολογικού Μουσείου Ρεθύμνου στα οποία απεικονίζονται δέντρα, η οποία πραγματοποιήθηκε το 2009, στο πλαίσιο της οριζόντιας δράσης του Υπουργείου Πολιτισμού (και Τουρισμού, τότε) με θέμα Το δέντρο της ζωής σε τέσσερις εποχές.

Για την υλοποίησή της χρησιμοποιήθηκε μία θεματική ενότητα παραστάσεων δέντρων (ελιάς, κυπαρισσιού, ροδιάς και φοίνικα). Στόχος ήταν να γίνει λόγος για τον σεβασμό της φύσης και το τοπίο ως τόπο αναφοράς μιας κοινότητας και ως πλαίσιο αναφοράς των μνημείων.

Για τη βιωματική εμπειρία, την ενσυναισθητική εμπλοκή των συμμετεχόντων και τον αναστοχασμό σχετικά με το θέμα, δραματοποιήθηκε ο αρχαίος ελληνικός μύθος του Ερυσίχθωνα.

Λέξεις κλειδιά

Δέντρο της ζωής, μουσειακή αγωγή, ελιά, κυπαρίσσι, ροδιά, φοίνικας, ενσυναίσθηση, Ερυσίχθων.

Abstract

In this paper, we present a proposition of an alternative representation of objects with plant decoration in the Archeological Museum of Rethymno, undertaken in 2009, in the frame of the horizontal activity “The tree of life in four seasons”, proposed by the Ministry of Culture.

For its realization we used an ensemble of tree motifs (olive tree, cypress, pomegranate and palm tree). Our target was to speak about the respect owed to nature and the landscape as reference place of a community and as frame of reference of the monuments.

For the experience, the sentimental complicity (empathy) of the participants and the self-reflection on these subjects, we dramatized the ancient Greek myth of Erysichton.

Key words

Tree of life, museum education, olive tree, cypress, pomegranate, palm tree, empathy, Erysichton.

0. Εισαγωγή

Τα δέντρα ως θεματική απασχόλησαν το Υπουργείο Πολιτισμού (και Τουρισμού, τότε) κατά τη διετία 2008 / 2009, οπότε σχεδιάστηκε και υλοποιήθηκε η οριζόντια δράση *Το δέντρο της ζωής σε τέσσερις εποχές*, στο πλαίσιο της Πανελλαδικής Εκστρατείας «Περιβάλλον και Πολιτισμός» (1). Στο εισαγωγικό σημείωμα της σχετικής έκδοσης, το 2009, διευκρινιζόταν ότι έναυσμα για τον σχεδιασμό της εκστρατείας έδωσαν οι καταστροφικές πυρκαγιές στην Αθήνα. Η οργή για τις καμένες εκτάσεις δασών πρόσφερε αυτονόητα και το θέμα της δράσης την πρώτη φορά. Ένα θέμα που φαίνεται ότι άγγιξε το κοινό, αν λάβουμε υπόψη ότι, αυτά τα δύο χρόνια υλοποίησής του, παρακολούθησαν τα προγράμματα των Εφορειών Αρχαιοτήτων ανά την Ελλάδα 58.000 άτομα διαφόρων ηλικιών.

Όμως γιατί τα δέντρα μας ευαισθητοποιούν τόσο; Στην έκδοση που προαναφέραμε, σημειωνόταν:

Μέσα από το έδαφος, με τη χάρη του νερού, το δέντρο ορθώνεται στον αέρα. Στη ζωή και το θάνατό του συμμετέχουν τα τέσσερα στοιχεία της φύσης: η γη, το νερό, ο αέρας και, κάποτε, η φωτιά. Παραδίδεται στις αισθήσεις μας, την όραση, την ακοή, τη γεύση, την όσφρηση, την αφή [...]. Ενεργό αλλά δεμένο στον τόπο που ρίζωσε, εκεί όπου αγκυροβολεί η μνήμη, σηματοδοτεί τον χώρο, ορίζει τη ζωή γύρω του για ένα μακρύ, σχεδόν ιστορικό χρόνο. Συντάσσεται με τους αρχέγονους νόμους, τους ομόκεντρους κύκλους της φύσης: τον κύκλο της ζωής και εκείνον του έτους (Χρυσουλάκη, 2008/2009: 14).

Ως στοιχείο σταθερότητας, τα δέντρα έγιναν σήματα και συνεκδοχές του τοπίου. Ως φορείς μνήμης / μνημεία, σωματοποιούν την ιστορική συνέχεια σε έναν τόπο διαρκώς βιωμένο, ο οποίος συνεχίζει τον τόπο αυτόν και τους ανθρώπους που τον κατοίκησαν μέσα στο χρόνο. Αποτελούν μάλιστα τοπίο ακόμα και του ουτοπικού τοπίου του Κάτω Κόσμου (Ττζιφόπουλος, 2014: 37):

Θα βρεις αριστερά στο δώμα του Άδη μια κρήνη
και δίπλα της να στέκει ένα λευκό κυπαρίσσι.
Σ' αυτή την κρήνη να μην πλησιάσεις.

1. Η αντίληψη της φύσης κατά την αρχαιότητα

Στην αρχαία Ελληνική Μυθολογία, κάποια δέντρα συνδέθηκαν με τους θεούς και λατρεύτηκαν, τυγχάνοντας του σεβασμού με τον οποίο οι αρχαίοι Έλληνες ούτως ή άλλως αντιμετώπιζαν τη Φύση, απέναντι στην οποία η στάση των ανθρώπων αναγνωρίστηκε από πολύ νωρίς ως υποδειγματικό μέτρο για την κοινωνική συμπεριφορά τους. Ο άνθρωπος θεωρούνταν μέρος της Φύσης, είτε η προσέγγιση ήταν ανθρωποκεντρική είτε όχι (2). Σε αυτό το πλαίσιο, τα δέντρα αποκτούν μian ανεξάντλητη συμβολική βαρύτητα και μετέχουν της αφήγησης της ζωής, φορτωμένα με συμβολισμούς από την αρχαιότητα ως σήμερα.

1.1. Τα δέντρα στην αρχαία ελληνική μυθολογία

Η Μυθολογία παίζει αρκετά με τον ανθρώπινο χαρακτήρα των δέντρων, καθώς δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις δέντρων που πριν υπήρξαν άνθρωποι. Το όνομα της νύμφης *Δρυόπης* προέρχεται από τις βελανιδιές: η Δρυόπη έπαιζε με τις νύμφες Αμαδρυάδες μέχρι που ο Απόλλωνας, μεταμορφωμένος σε χελώνα, την πήρε στην αγκαλιά και την μετέτρεψε σε δεντρονύμφη. Η Φυλλίς, κόρη του βασιλιά της Θράκης παντρεύτηκε τον Δημοφώντα, τον γιο του Θησέα που την άφησε να τον περιμένει 10 χρόνια, προκαλώντας τον μαρασμό και τελικά τον θάνατό της. Οι θεοί τη μετέτρεψαν σε αμυγδαλιά, το δέντρο της ελπίδας. Η *Δάφνη*, νύμφη και αυτή, αγαπήθηκε από τον Απόλλωνα. Όταν αυτή μεταμορφώθηκε σε φυτό, ο Απόλλων έκοψε ένα κλαδί και στεφανώθηκε. Η νύμφη *Πίτυς*, η οποία προκάλεσε το ερωτικό ενδιαφέρον του Πάνα, άρεσε και στον Βορέα που φύσηξε και την πέταξε από έναν βράχο, όταν εκείνη προτίμησε τον τραγοπόδαρο. Πεσμένη τη βρήκε ο Πάνας και τη μεταμόρφωσε στο ιερό του δέντρο, το έλατο. Κάθε φορά που φυσά βοριάς, η νύμφη κλαίει και τα δάκρυά της είναι οι σταγόνες ρετσινιού. Ο *Κυπάρισσος*, πάλι, ένας όμορφος νέος από την Κέα, εγγονός του Ηρακλή, σκότωσε από απροσεξία το αγαπημένο του ελάφι και, θλιμένος, ζήτησε από τους θεούς τη χάρη να κυλούν τα δάκρυά του αιώνια. Οι θεοί τον μεταμόρφωσαν σε κυπαρίσσι, το δέντρο της θλίψης (3).

1.2. Τα δέντρα ως σύμβολα

*Ο Χάρος εβουλήθηκε μπαξέ να φυτουργήσει,
βάνε τες νιες για λεμονιές, τους νέους κυπαρίσσια,
βάνε και τα μικρά παιδιά γαρύφαλλα και βιόλες.*

Οι ρίζες των δέντρων απλώνονται στο έδαφος, κρυφές, αόρατες, αντλώντας τα συστατικά ζωής από τη γη. Τα κλαδιά και τα φύλλα τους που τόσο τραγουδήθηκαν

από τους ανθρώπους απλώνονται θριαμβικά στον ουρανό συλλέγοντας φως και οξυγόνο, το κατ' εξοχήν συστατικό της ζωής (4). Τα δέντρα δεν είναι αθάνατα, καθώς αναπτύσσονται, καρποφορούν, γεννούν νέα βλαστάρια και πεθαίνουν, μετέχοντας στον κύκλο της ζωής. Επειδή, ωστόσο, αντανακλούν τον κύκλο της ζωής, θεωρούνται αθάνατα, όπως εν τέλει «αθάνατο» είναι και το ανθρώπινο είδος. Αυτό μας υπενθυμίζει η άμπελος της χριστιανικής θρησκείας, αυτό γνωρίζουμε από τις βλαστικές θεότητες της αρχαιότητας που γεννιούνται, μεγαλώνουν, πεθαίνουν και αναγεννιούνται, όπως ο Διόνυσος (5).

Ως μέτοχοι, λοιπόν, του μυστικού της ζωής, αποπνέουν ιερότητα. Γίνονται δέντρα – επιφάνεια της θεότητας ή υπάρχουν στο τοπίο, μέσα στο οποίο επιφαίνεται η θεότητα (6). Ή συνδέονται με τη μαντεία, όπως η βελανιδιά του ιερού του Δία στη Δωδώνη, όπως το δέντρο στο Ιδαίον Άντρο, στα κλαδιά του οποίου κρέμονταν αναθήματα. Και σήμερα, στη τρεμιθιά (*Pistacia terebinthus*) της Αχλαδέ στον Μυλοπόταμο, ακόμα οι πιστοί κρεμούν ενδύματά τους (7).

Στην έκφραση «το δέντρο της ζωής» ή στο βιβλικό «δέντρο της γνώσης» ενυπάρχει ο συμβολισμός που προαναφέραμε και ταυτόχρονα ο ρυθμός της ζωής. Το δέντρο είναι η ιερή έκφραση της φύσης, η ανάσα του κόσμου, το συνώνυμο της ζωής. Ένας ομφάλιος λώρος που συνδέει τη γη και τη χθόνια φύση του ανθρώπου και το θεϊόν, κάθετα. Σαν ένας κάθετος διάυλος επικοινωνίας μέσα από τον οποίο ψιθυρίζονται στον ουρανό τα μυστικά της γης (8).

Από αυτό το δέντρο αρκεί ένα κλαδί για να φέρει τύχη και ευημερία, εφ' όσον το αιθιαλές δέντρο ή το φυλλοβόλο που αναγεννιέται διαρκώς διασφαλίζουν τη συνέχεια της ζωής. Οι εξώθυρες ναών και σπιτιών στολίζονται με κλώνους για να δηλώσουν τις εορταστικές ημέρες. Το κλαδί ελιάς γίνεται *ικετηρία* στα χέρια των ανθρώπων που ζητούν ειρήνη ή συγχώρεση. Τυλιγμένο με μαλλί, στολισμένο με καρπούς, γλυκίσματα και μικρά αγγεία με υγρές προσφορές γίνεται *ειρεσιώνη* για να φέρει την ευημερία (Πυανόψια προς τιμήν του Απόλλωνα). Αλλά και σήμερα, ένα κλαδί βασιλικού ή ένα κλαδάκι φοίνικα έχουν τη θέση τους στις θρησκευτικές τελετουργίες. Στους κλώνους του δέντρου οι άνθρωποι εξακολουθούν να εναποθέτουν ευχές για την αφθονία και την ευγονία. Έτσι, ακόμα και σήμερα, στις γιορτές για τη Γέννηση του Χριστού, τα κλαδιά του γεμίζουν με γλυκά, δώρα, πολύχρωμες μπάλες και λαμπερά φωτάκια.

2. Οι δράσεις στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ρεθύμνου

Στο πλαίσιο του προγράμματος πραγματοποιήθηκαν θεματικές ξεναγήσεις στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ρεθύμνου αρμοδιότητας της πρώην ΚΕ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, καθώς και ένα εκπαιδευτικό πρόγραμμα για παιδιά, βασισμένο στον μύθο του Ερυσίχθονα.

Στόχος των δράσεων που σχεδιάστηκαν ήταν, πέραν της γνωριμίας με συγκεκριμένα ευρήματα που απαντούσαν στο θέμα, να υπογραμμιστεί ότι ο άνθρωπος οφείλει να σέβεται τη φύση, μέρος της οποίας είναι και ο ίδιος. Η φύση, μέσα από τη σοφή διαχείριση των πόρων που γενναιόδωρα προσφέρει, δημιουργεί τοπία και οι άνθρωποι, διαλεγόμενοι με τα τοπία αυτά, τα μετατρέπουν, μέσα από την αλληλεπίδραση, σε τόπους συλλογικής αξίας, οι οποίοι αντανακλούν τη συλλογική μνήμη, όπως διαμορφώνεται από τις προσωπικές εμπειρίες, τις κοινοτικές ανάγκες και τις κάθε λογής συλλογικές επενδύσεις (9).

Οι προθέσεις των ανθρώπων ως προς τη φύση καταγράφονται ως επιλογές, συμπεριφορές και μνημεία και αποτελούν το πολιτισμικό περιβάλλον, μέσα στο οποίο και μέσω του οποίου εξελίσσονται οι Πολιτισμοί. Είναι ξεκάθαρο ότι η ανάδειξη των μνημείων δεν είναι ολοκληρωμένη, αν παράλληλα δεν αναδεικνύεται και το φυσικό, αχειροποίητο περιβάλλον που τα περιέχει ή τα συνέχει. Και αντίθετα, ο σεβασμός του φυσικού περιβάλλοντος είναι λειψός, αν δεν εκφράζεται αντίστοιχα και ως προς το ανθρωπογενές αντίστοιχο (10). Χαρακτηριστικό παράδειγμα ανασκαφέα που φρόντισε να αναδείξει συνολικά τους αρχαιολογικούς χώρους που ανασκάψε ήταν ο αείμνηστος Γιάννης Σακελλαράκης. Ανασκάπτοντας τη Ζωμίνθο, ο Σακελλαράκης συντήρησε, μαζί με τα μινωικά ερείπια που αποκάλυψε, αναδάσωσε, συμπληρώνοντας το κρητικό τοπίο ή μάλλον υπογραμμίζοντας τον χαρακτήρα του τοπίου αυτού (σακελλαράκης, 2006: 97-105). Έλεγε, και είχε απόλυτο δίκιο, ότι δεν χρειάζεται να μαθαίνεις πληροφορίες για έναν τόπο. Αρκεί να αισθανθείς την ατμόσφαιρα του τόπου. Τις πληροφορίες τις μαθαίνεις από τα βιβλία. Την ατμόσφαιρα την αντιλαμβάνεσαι εν-συναισθητικά. Πώς μπορεί να σου διαφύγει η αίσθηση της μινωικής γαλήνης, όταν βρεθείς στη γαλήνη του αρχαιολογικού χώρου της Ζωμίνθου με τα παραδοσιακά φυτά, το δέντρο – τοπόσημο και τις γκριζες πέτρες του Ψηλορείτη;

2.1. Τα ευρήματα, στα οποία εστίασε η θεματική ξενάγηση

Οι δράσεις στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ρεθύμνου εστίασαν σε συγκεκριμένα εκθέματα που συνδέονται με το κυπαρίσσι, τη ροδιά, τον φοίνικα και φυσικά το ελαιόδεντρο, μέσω της απεικόνισης είτε του ίδιου του δέντρου, είτε των καρπών του (11).

Κάποια από τα δέντρα στα οποία αναφερθήκαμε, συνδέονται με σημαντικότερους αρχαιολογικούς χώρους. Συμπληρωματικά αναφερθήκαμε στους αρχαιολογικούς χώρους, την επίσκεψη των οποίων προτείναμε, ενώ προσπαθήσαμε να καλύψουμε ολόκληρο το φάσμα της Αρχαιότητας.

Με αφορμή, ωστόσο, αυτά, πραγματοποιήθηκαν εναλλακτικές δράσεις που συνδέονται με τις επιταγές της Κριτικής Παιδαγωγικής (Τσιάμη, 2013: 25-26), δηλαδή της εκπαιδευτικής διαδικασίας που επιτρέπει να ξαναβρούμε τον ανθρωπισμό μας μέσα από την αλληλεπίδραση, την ενσυναίσθηση, τη δημιουργική / βιωματική ενασχόληση με το αντικείμενο της γνώσης. Κι έτσι, προκειμένου να υπηρετηθούν οι προαναφερθέντες στόχοι, προτείναμε παράλληλες θεματικές δράσεις.

2.1.1. Ελιά

Η καλλιέργεια της ελιάς, αντιπροσωπευτικού δέντρου του κρητικού τοπίου, είναι βασικό στοιχείο της αγροτικής οικονομίας του νησιού από την Εποχή του Χαλκού (Βαλαβάνης, 2007: 64) έως τις μέρες μας, καθώς αποτελεί βασικό παράγοντα για τη διατροφή και την οικονομία: το λάδι ήταν βασική τροφή, μέσο συντήρησης τροφίμων, πηγή φωτισμού, πρώτη ύλη για καθαρισμό και καλλωπισμό, ιερό αφιέρωμα (12).

Τις πρώτες σημαντικές πληροφορίες για τη χρήση της ελιάς προσφέρουν τα αρχαιοβοτανικά ευρήματα από ανασκαφή οικοδομήματος που χρονολογείται περί το 2200-2000 π.Χ. στο Χαμαλεύρι Ρεθύμνου, τα οποία έδειξαν παραγωγή ελαιολάδου με σύνθλιψη καρπού και πιθανά χρήση του πυρήνα ως καύσιμης ύλης (Βαλαβάνης, 2007: 66). Μερικούς αιώνες αργότερα, οι πινακίδες της Γραμμικής Γραφής Β από την Κνωσό δείχνουν κεντρική εκμετάλλευση του λαδιού. Κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους, η αγροτική οικονομία αναδιοργανώνεται με προσανατολισμό τις εξαγωγές, με τα ελαιοτριβεία ανά το νησί να υπογραμμίζουν τη σημασία του ελαιολάδου. Ένας νόμος του Αδριανού μάλιστα, ρύθμιζε τις υποχρεώσεις των ελαιοπαραγωγών προς την πόλη.

Στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ρεθύμνου φωτίστηκε ιδιαίτερα ο *Ψευδόστομος αμφορέας* με φυτική διακόσμηση από το Υστερομινωικό νεκροταφείο των Αρμένων Ρεθύμνης (αρ. Καταλόγου Αρχαιολογικού Μουσείου Ρεθύμνου Π. 1575), ο οποίος χρονολογείται περίπου στην περίοδο 1340-1190 π.Χ. (ΥΜ ΙΙΙΒ) (13). Δεδομένης, ωστόσο, της χρήσης του ελαίου στην παρασκευή αρωματικών υλών και αλοιφών, απομονώθηκε και μία ηθμοπυξίδα (Π. 2337) με φυτική διακόσμηση από το Χαμαλεύρι Ρεθύμνου, περιοχή στην οποία εντοπίστηκαν κατάλοιπα πιθανού εργαστηρίου αρωματικών ελαίων της περιόδου 2160-2000 π.Χ. (Τσατσάκη & Καπράνος, 2011) η οποία χρονολογείται στην περίοδο 1425-1390 π.Χ. (ΥΜ ΙΙ), η οποία χρησιμοποιήθηκε στην αρωματοποιία (14).

2.1.2. Κυπαρίσσι

Το κυπαρίσσι είναι ένα ακόμα δέντρο που χαρακτηρίζει το κρητικό τοπίο, όπως αναφέρει ο Θεόφραστος (Δ', Ι.3):

Ἐν Κρήτῃ γοῦν φασίν ἐν τοῖς Ἰδαίοις ὄρεσι καὶ ἐν τοῖς Λευκοῖς καλούμενοι ἐπὶ τῶν ἄκρων ὄθεν οὐδεποτ' ἐπιλείπει χιών κυπάριττον εἶναι. Πλείστη γὰρ αὕτη τῆς ὕλης καὶ ὄλωσ ἐν τῇ νήσῳ καὶ ἐν τοῖς ὄρεσιν.

Το ανθεκτικό ξύλο του χρησιμοποιούνταν στην αρχιτεκτονική και τη ναυπηγική: στο σπίτι του Οδυσσέα είχε χρησιμοποιηθεί ξυλεία κυπαρισσιού, ενώ ο Θεόφραστος αναφέρει πως κυπαρισσόξυλα είχαν αποθηκευτεί για τέσσερις γενιές, προκειμένου να χρησιμοποιηθούν στην κατασκευή του ναού της Εφέσου. Τα κείμενα, εξάλλου, των Νόμων του Σόλωνα ήταν χαραγμένα σε πλακίδια από κυπαρισσόξυλο (Μπάουμαν, 1999: 35). Από πηγές γνωρίζουμε ότι η Κρήτη φημιζονταν για τα κυπαρίσσια

της (Έρμιππος Φορμοφόροι, 14) με εξαγωγές ξυλείας που συντέλεσε στην κατασπατάληση των πόρων. Από μια διαταγή της Γερουσίας της Βενετίας το 1414, με την οποία απαγορεύθηκε η εξαγωγή ξυλείας κυπαρισσιού, συμπεραίνουμε ότι η καταστροφή των δασών είχε πάρει απειλητικές διαστάσεις στο νησί την περίοδο εκείνη (Μπάουμαν, 1999: 34-35).

Το κυπαρίσσι είχε σημαντική θέση στην αρχαία ελληνική λατρεία: το ιερό δάσος της Ρέας ήταν δάσος κυπαρισσιών, ενώ κυπαρίσσια φύτρωναν έξω από το Ιδαίον άντρον, στο οποίο, σύμφωνα με τον μύθο, γεννήθηκε ο Ζευς (Μπάουμαν, 1999: 35).

Στη σύγχρονη περίοδο, το κυπαρίσσι σηματοδοτεί τα κοιμητήρια, αντανακλώντας ίσως τη μοιραία κατάληξη της ζωής του νεαρού Κυπαρίσσου από την Κέα, στην οποία αναφερθήκαμε πιο πάνω, ενώ αποτελούσε προίκα των κοριτσιών (15).

Μέσω των χρυσών επιστομιών από νεκροταφείο των πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων στο Σφακάκι Παγκαλοχωρίου Ρεθύμνου (Gavrilaki & Tzifopoulos: 1998) τα οποία εκτίθενται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ρεθύμνου, εστίασαμε στο κυπαρίσσι ως τοπόσημο του Άδη, το τοπίο του οποίου παραδίδεται από τους αρχαίους συγγραφείς (16).

2.1.3. Φοίνικας

Στη μινωική εικονογραφία, ο φοίνικας αποτελούσε προσφιλέ διακοσμητικό θέμα, το οποίο απαντά σε λάρνακες, αγγεία και τοιχογραφίες, καθώς ο μινωίτης ζωγράφος προφανώς ερχόταν σε επαφή με τοπία που χαρακτήριζε η παρουσία φοινίκων (17). Για παράδειγμα, η τοιχογραφία της Θήρας, η οποία απεικονίζει ποτάμιο τοπίο με φοίνικες και παπύρους και η οποία χρονολογείται στον 17ο – 16ο αιώνα π.Χ., άνετα αναγνωρίζεται στη σημερινή κρητική τοπογραφία, όπως στις εκβολές του Μεγάλου ποταμού στον Πρέβελη (Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, 2014: 108).

Για τον κρητικό αυτοφυή φοίνικα (*Phoenix theophrasti*) παρέχει πληροφορίες ο Θεόφραστος. Το δέντρο συνδέεται μυθολογικά με τον Απόλλωνα, καθώς ο θεός γεννήθηκε στη σκιά του (Καλλίμαχος, Ομηρικός Ύμνος εις Απόλλων, 3.116). Δάσος με φοινικιές, ωστόσο, διατηρούσε στην Αυλίδα και η Άρτεμις (Παυσανίου, *Ελλάδος περιήγησις*, 9.19.5). Ο Πυθαγόρας θεωρούσε τα κλαδιά τους ασεβή τρόπαια και είχε απαγορεύσει τη φύτευση φοινίκων. Το δέντρο ονομάζει *φοίνικα* ο Όμηρος, ως δέντρο από τη Φοινίκη.

Ο κρητικός φοίνικας εμφανίζεται στα νομίσματα δύο αυτόνομων πόλεων του Νομού Ρεθύμνης: σε κάποιες χάλκινες υποδιαίρεσεις της Ελεύθερας, στον Μυλοπόταμο Ρεθύμνης, οι οποίες χρονολογούνται τον 3ο αιώνα π.Χ. (φοίνικας στον οπισθότυπο και Απόλλωνας στον εμπροσθότυπο), κάποιες επίσης χάλκινες υποδιαίρεσεις του Παντοματρίου ή της Πανόρμου (Ζαχάρης 2005 και, στο ίδιο, παράρτημα Στεφανάκη περί εξωτικών νομισμάτων).

Για τις ανάγκες της θεματικής ξενάγησης επελέγησαν νομίσματα της Ελεύθερας, λάρνακες και αγγεία με διακόσμηση φοινίκων.

2.1.4. Ροδιά

Η ροδιά (Ντούμας, 2009) προέρχεται από την περιοχή νότια της Κασπίας θάλασσας. Έφτασε στον ελλαδικό χώρο πολύ νωρίς, όπως επιβεβαιώνουν τα κάρβουνα από ξύλο ροδιάς που βρέθηκαν στη Σαντορίνη και χρονολογούνται στα τέλη της 3ης – αρχές 2 ης χιλιετίας π.Χ. Ενθέματα στο σχήμα των ροδιών έχουν εντοπιστεί και στο «Θησαυροφυλάκιο» του ανακτόρου της Κνωσού, τα οποία χρονολογούνται στον 17ο αιώνα π.Χ.

Σύμφωνα με τη μυθολογία, η ροδιά βλάστησε από το αίμα του Διονύσου που χύθηκε όταν οι Τιτάνες που στάλθηκαν από την Ήρα προσπάθησαν να τον εξοντώσουν. Η ιδιότητα του ροδιού ότι ακόμη και ξερό, δηλαδή φαινομενικά νεκρό, εσωτερικά σφύζει από ζωή συνέβαλε στο συσχετισμό τόσο με τη ζωή, όσο και με το θάνατο (Ντούμας, 2009). Το πολύσπερμο ρόδι υπήρξε, κατ' εξοχήν σύμβολο γονιμότητας και καρποφορίας και ως εκ τούτου συνδέθηκε με πολλές θεότητες, κυρίως όμως με την Ήρα, προστάτιδα του γάμου και των γεννήσεων. Ο Πausanίας μάλιστα θαύμασε το χρυσελεφάντινο άγαλμα της Ήρας, στον ναό της, στο Άργος, η οποία κρατούσε ρόδι στο χέρι της (Μπάουμαν, 1999: 50).

Ο Πλίνιος κάνει εκτεταμένη αναφορά στο ρόδι, ενώ από τον Ομηρικό Ύμνο εις Δήμητρα μαθαίνουμε τον χθόνιο χαρακτήρα του ροδιού, καθώς ο Πλούτων έδωσε στην Περσεφόνη κόκκον ροιής, προκειμένου να τη δελεάσει να μείνει μαζί του στον Κάτω Κόσμο (Καλλιμάχου *Ομηρικός Ύμνος εις Δήμητρα*, 371). Η μυθολογική αυτή αφήγηση συνδέεται με την κτέριση των νεκρών κυρίως των γεωμετρικών χρόνων με ομοιώματα ροδιού (Κούρου, 1987).

Για τη θεματική ξενάγηση στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ρεθύμνου χρησιμοποιήθηκαν θραύσματα (άκρες χείρες) αγαλμάτων και αγαλματιδίων από το υπαίθριο ιερό της Δήμητρας στην Αξό, τα οποία αναπαριστούν μορφές που προσφέρουν ρόδια και χρονολογούνται στον 6ο – 5ο αιώνα π.Χ. (Τέγου, 2006: 284 (αρ. Καταλόγου Αρχαιολογικού Μουσείου Ρεθύμνου: Π. 396, 397, 359 και 401).

3. Εκπαιδευτικό πρόγραμμα: Ο Ερυσίχθων, ύβρις και τιμωρία

Ως επίλογος του προγράμματος πραγματοποιήθηκε η *δραματική ανάγνωση* ενός αρχαίου παραμυθιού (18), το οποίο αφορά στον μύθο του Θεσσαλού Ερυσίχθωνα, όπως μας τον παραδίδει ο Καλλιμάχος στον Ύμνο εις Δήμητρα. Σύμφωνα με αυτόν, ο Ερυσίχθων, ένα θρασύ και αμετροεπές πριγκιπόπουλο με θεϊκή καταγωγή λόγω της σύνδεσης του οίκου του με τον Ποσειδώνα, θέλησε ξυλεία για το σπίτι του. Τόλμησε, λοιπόν, να πάει στο ιερό άλσος της Δήμητρας και να προσπαθήσει, αυτός κι οι φίλοι του, να κόψουν το αγαπημένο δέντρο της θεάς, μια λεύκα. Η θεά τον προειδοποίησε, βέβαια, για την *ύβρι* της απόφασής του, παίρνοντας τη μορφή της ιερείας

της, αλλά μάταια. Κι έτσι χρειάστηκε να εμφανιστεί τελικά στη λαμπρότητά της και να τιμωρήσει τον αυτάρεσκο νεαρό σε ακόρεστη πείνα που ήταν αρκετή να τον εξασθενήσει, καθώς απομονώθηκε από τους συντοπίτες του που φοβήθηκαν την πείνα του και τον απέκλεισαν από τις κοινωνικές εκδηλώσεις, ντροπή για τους γονείς του. Τελικά ο υβριστής Ερυσίχθων πέθανε πεινασμένος, τρώγοντας τις ίδιες του τις σάρκες.

4. Προτάσεις για περαιτέρω ενασχόληση με το θέμα στο σχολείο ή στην περιοχή Ρεθύμνου

Στο πλαίσιο του προγράμματος, προτάθηκαν προφορικά στους συμμετέχοντες Σοι εξής επιπλέον δράσεις, εφ' όσον υπήρχε σχετικό ενδιαφέρον:

- επίσκεψη στον αρχαιολογικό χώρο του ρωμαϊκού ελαιοτριβείου στο Χαμαλεύρι Ρεθύμνου, το οποίο λειτούργησε μεταξύ τέλους 2ου και αρχών του 5ου αιώνα μ.Χ. (19)
- επίσκεψη στον αρχαιολογικό χώρο του Υστερομινωικού νεκροταφείου των Αρμένων Ρεθύμνου σε εκτεταμένο δάσος βελανιδιών, όπου εντοπίζεται και μεγάλη ποικιλία αυτοφυών ορχιδέων (20)
- επίσκεψη στο Μουσείο ελιάς στα Καψαλιανά
- γνωριμία με τη χρήση του ελαιόλαδου στην πρακτική ιατρική, μέσα από οικογενειακές συνταγές και γιατροσόφια (Παπαδογιαννάκης, 2001).

Σημειώσεις

- (1) Χρυσουλάκη 2008/2009. Στο συγκεκριμένο θέμα αναφερόταν και η ανακοίνωση της Ειρήνης Γαβριλάκη με τίτλο *Η ποιητική των δέντρων*, σε εσπερίδα του Πεζοπορικού Ομίλου Ηρακλείου (Ηράκλειο, 6 Μαρτίου 2018). Από εκείνη την ανακοίνωση πολλά στοιχεία παρατίθενται και εδώ.
- (2) Ο Αναξαγόρας έβλεπε τον άνθρωπο ως μέρος του κόσμου, με όλα τα στοιχεία του να ενυπάρχουν σ' αυτόν (Αναξαγόρα Περί φύσεως 155, 23). Η φύση αντιμετωπίστηκε με σεβασμό, ακόμα και πλαίσιο μιας μάλλον ανθρωποκεντρικής αντίληψης, όπως φαίνεται από τον μύθο του Προμηθέα, σύμφωνα με τον οποίο, η διαχείριση των αμυντικών ή επιθετικών όπλων των ζώων ανατέθηκε από τους θεούς στον Επιμηθέα που τα διέθεσε απερίσκεπτα και τον συνετό Προμηθέα (Πλάτωνος Πρωταγόρας, 320δ-321δ). Ο Πυθαγόρας, εμφορούμενος από περιβαλλοντική ηθική σκέψη, δίδασκε τους μαθητές του πώς να διατηρούν το περιβάλλον, περιορίζοντας τις παρεμβάσεις τους στις φυσικές διεργασίες. Αλλά και ο επίσης ανθρωποκεντρικός Ξενοφών, παρότι σημειώνει ότι η φύση παράγει κάθε τι για χάρη του ανθρώπου, προτείνει λελογισμένη και όχι σπάταλη χρήση των αγαθών (Ξενοφώντος Οικονομικός XVI, 1-7). Για τον Αριστοτέλη, όπως και για τον Σοφοκλή, η φυσική τάξη πρέπει να παραμένει απαραβίαστη και ο άνθρωπος, αν και αρχηγός της φύσης, να μην υπερβαίνει τα όρια (Σοφοκλέους Αντιγόνη, 332-352). Ο Θεόφραστος, πάλι, οι απόψεις του οποίου μοιάζουν σημερινές εξαιτίας των παρατηρήσεών του για τις κλιματολογικές αλλαγές που οφείλονται στην αλόγιστη αποστράγγιση και τη δασική αποψίλωση, υπερβαίνοντας τις ανθρωποκεντρικές αντιλήψεις για την εκμετάλλευση των φυσικών πόρων,

- υπογραμμίζει ότι η φύση υπάρχει για να καλύπτει τόσο τους στόχους του ανθρώπου όσο και τους δικούς της. Και τέλος ο Πλίνιος, ξεκάθαρα αντίθετος προς τον ανθρωποκεντρισμό του Ξενοφώντα ή του Αριστοτέλη, επιμένει στον σεβασμό των ορίων και την «οικονομική» χρήση των φυσικών πόρων (Πλίνιος, Φυσική Ιστορία, XXXIII, 1,1). Για αναφορά στα προαναφερθέντα, βλ. Τέγου & Γαβριλάκη, 2011: 272-273.
- (3) Για τις σύμφες και τη θέση τους στην ελληνική λαϊκή θρησκεία, βλ. Nilsson, 1966: 11-13.
  - (4) Για μία ανθολόγηση σχετικών κειμένων της δημόδους ποίησης, βλ. Λεμπέση, 2015. Πρόσφατη βιβλιογραφία για το δέντρο της ζωής με αφορμή εύρημα από την Πεδιάδα Ηρακλείου, στο Παπαδάκη & Γκαλανάκη 2013.
  - (5) Για τις βλαστικές θεότητες, βλ. Burkert, 1993: 459-463.
  - (6) Για τη σχέση επιφάνειας της θεότητας και δέντρου στη μινωική λατρεία, βλ. Burkert, 1993: 104-105.
  - (7) Για μια σύγχρονη εκδοχή δενδρολατρίας στην Αχλαδέ Μυλοποτάμου, βλ. Ψιλάκης, 2006: 115-117.
  - (8) Για το δέντρο ως αξονικό κέντρο του κόσμου, βλ. Benoist, 1992: 66-67, όπου αναφέρονται και παραδείγματα της συμβολικής χρήσης του δέντρου σε διάφορους πολιτισμούς.
  - (9) Γαβριλάκη, 2017: 179-184, όπου συζητείται το θέμα μετατροπής του τοπίου σε συλλογικό τόπο αναφοράς και παρέχεται βιβλιογραφία.
  - (10) Ο σεβασμός της φύσης υπήρξε κεντρικό θέμα σεμιναρίων μουσειακής αγωγής που προσφέρθηκαν από την Ειρήνη Γαβριλάκη στα Κέντρα Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης Ανωγείων Ρεθύμνης, Βάμου Χανίων και Αρχανών Ηρακλείου κατά τη δεκαετία 2010-2020. Σε αυτό το πνεύμα κινήθηκε και το εκπαιδευτικό πρόγραμμα *Ανακυκλώνοντας όπως παλιά*: Τέγου & Γαβριλάκη, 2011.
  - (11) Ας σημειωθεί με την ευκαιρία ότι στις υπάρχουσες προθήκες του Αρχαιολογικού Μουσείου Ρεθύμνου προστέθηκαν σχετικά ευρήματα, όπως, για παράδειγμα, τμήματα άκρων χειρών ειδωλίων από την Αξό που κρατούν ρόδια.
  - (12) Για τα θέματα σχετικά με το λάδι διαχρονικά, βλ. για παράδειγμα Πολυμέου-Καμηλάκη, 2003 α και β.
  - (13) Ύψος 14,2 εκ. Βλ. Χρυσουλάκη, 2008/2009: 33. Για την περιγραφή του αγγείου, βλ. επίσης Παπαδοπούλου, Ε., Ψευδόστομος αμφορίσκος. Στο: Τζεδάκις & Martlew, 1999: 33.
  - (14) Ύψος: 31,1-40,8 (με το πώμα). Για την περιγραφή του αγγείου, βλ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Μ., Ηθμοπυξίδα. Στο: Τζεδάκις & Martlew, 1999: 54-55. Στη σελ. 55, δίδονται πληροφορίες σχετικά με την αρωματοποιία. Επίσης βλ. Φάππας, 2010.
  - (15) Σε ορισμένα νησιά, ακόμα φυτεύεται ένα κυπαρίσσι όταν γεννιέται ένα κορίτσι, και πουλιέται όταν αυτό φτάσει σε ηλικία γάμου: Μπάουμαν 1999, 34-35.
  - (16) Γαβριλάκη, 2017: 234-249, όπου συζητείται η τοπογραφία του Κάτω Κόσμου, όπως παραδίδεται από τους αρχαίους συγγραφείς.
  - (17) Σχετικά με την απεικόνιση παπύρων και φοινίκων στην ΥΜ / ΥΕ περίοδο και πρόσφατη βιβλιογραφία για το θέμα, βλ. Antognelli Michel, 2013.
  - (18) Η δραματική ανάγνωση συνίσταται στο «πάγωμα» εικόνων του κειμένου, με στόχο την κριτική προσέγγισή τους από το σύνολο των συμμετεχόντων, με στόχο την *ενσυναισθητική* εμπλοκή τους και τον *αναστοχασμό*. Για τη μέθοδο, βλ. Mezirow, 1991, στο οποίο συζητούνται οι προαναφερθέντες όροι.
  - (19) Στις *Μανουσές Χαμαλευρίου* αποκαλύφθηκε κτήριο μεν τρεις μηχανισμούς σύνθλιψης του καρπού, τρεις κυκλικές βάσεις συμπίεσης, τρεις δεξαμενές διαχωρισμού, δεξαμενή αποθήκευσης του ελαιοπολτού και ορύγματα για πύθους αποθήκευσης του λαδιού. Η εύρεση ρωμαϊκού ελαιοτριβείου, μοναδικού στην Κρήτη και τον ελλαδικό χώρο καθώς σώζει κατά χώραν και σε μεγάλο

αριθμό όλους τους μηχανισμούς παραγωγής ελαιόλαδου, υποδηλώνει τη σημασία της ελαιοκαλλιέργειας και στη συγκεκριμένη περίοδο. Η ύπαρξη, εξάλλου, έως και σήμερα εκτεταμένων ελαιώνων στο Χαμαλεύρι υποδηλώνει τη διαχρονική σημασία της παραγωγής ελαιολάδου ως σημαντικής οικονομικής δραστηριότητας στην περιοχή. Χρυσουλάκη, 2008/2009: 45.

(20) Για το δάσος βελανιδιών στον χώρο, στον οποίο εκτείνεται το Υστερομινωικό νεκροταφείο των Αρμένων, βλ. Πολάκη, 2006.

Βιβλιογραφία

- Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Μ. (2014) Η περιοχή του Αγίου Βασιλείου κατά την αρχαιότητα. Στο Πελαντάκης, Θ., Παπαδάκης, Κ. Η. (επιμ.), *Πρακτικά του Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «Η επαρχία Αγίου βασιλείου από την Αρχαιότητα μέχρι Σήμερα»*. Περιβάλλον – Αρχαιολογία – Ιστορία – Κοινωνία (Σπήλι και Πλακιάς, 19-23 Οκτωβρίου 2008), Ρέθυμνο: Ομοσπονδία Συλλόγων Επαρχίας Αγίου Βασιλείου «Ο Πρέβελης» Αττικής – Σύλλογος Επιστημόνων Δήμου Λάμπης (Σ.Ε.ΔΗ.Α.), 2014: 97-128.
- Γαβριλάκη, Ει. (2017) *Η διαχρονική χρήση των σπηλαίων της δυτικής Κρήτης από τη Νεολιθική περίοδο έως σήμερα. Η περίπτωση του σπηλαίου Μελιδονίου*. Δημοσίευτη διδακτορική διατριβή Φιλοσοφικής Σχολής Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.
- Ζαχάρης, Αστ. Στ. (2005) Ο φοίνικας της Κρήτης. *Κρητικό Πανόραμα 11* (με παράρτημα του Μανόλη Στεφανάκη για τα «εξωτικά» νομίσματα της Κρήτης).
- Κούρου, Ν. (1987) Ρόα γλυκεία (Γύρω από τα πήλινα ομοιώματα ροδιού του 8ου και του 7ου π.Χ. αιώνα). Στο *Ειλαπίνη. Τόμος τιμητικός για τον Νικόλαο Πλάτωνα*, Ηράκλειο: Βικελαία Βιβλιοθήκη, 1987: 101-106.
- Μπάουμαν, Έλ. (1999) *Η ελληνική χλωρίδα στο μύθο, στην τέχνη, στη λογοτεχνία*, Αθήνα: Εταιρεία Προστασίας της Φύσης.
- Ντούμας, Χρ. (2009) Ρόδι: ένα πανάρχαιο εξωτικό φρούτο. *Εφημερίδα Καθημερινή* (Ιανουάριος 2009). Τέχνες και Γράμματα: 16.
- Παπαδάκη, Χρ. & Κ. Εμμ., Γκαλανάκη (2012) *Τὸ δένδρον ἴσα τῷ θεῷ σέβειν*. Μία ΥΓ – ΠρΑν απεικόνιση «Δέντρου της Ζωής» από τα Αϊτάνια πεδιάδος. Στο Stampolidis, N. Chr., A., Kanta & A. Giannikouri, (eds), *Proceedings of the International Archaeological Conference 'Athanasia'. The Earthy, the Celestial and the Underworld in the Mediterranean from the Late Bronze and the Early Iron Age* (Rhodes, 28-31 May 2009), Ηράκλειο: Πανεπιστήμιο Κρήτης, 2012: 335-340.
- Παπαδογιαννάκης, Ν. Ε. (επιμ) (2001) *Κρητικός Ιατροσόφιοι του 19ου αιώνα*, Ρέθυμνο: Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνου.
- Πολάκη, Στ. (2006) Η βελανιδιά και το βελανίδι στο χτες, στο σήμερα και αύριο. Στο

- Πρακτικά 2ου Συνεδρίου Σχολικών Προγραμμάτων Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης* (Αθήνα, 15-17 Δεκεμβρίου 2006), 1519-1524, Αθήνα: ΥΠΕΠΘ – Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 2006.
- Πολυμέρου-Καμηλάκη, Αι. (επιμ.) (2003α) *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου «Η ελιά και το λάδι από την αρχαιότητα έως σήμερα* (Αθήνα, Μέγαρον Ακαδημίας, 1-2 Οκτωβρίου 1999), Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας – 19, Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.
- Πολυμέρου-Καμηλάκη, Αι. (επιμ.) (2003β) *Πρακτικά Συμποσίου «Η ελιά και το λάδι στον χώρο και τον χρόνο»* (Πρέβεζα, Θεοφάνειος Σχολή, 24-26 Νοεμβρίου 2000), Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας – 20, Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.
- Σακελλαράκης, Γ. (2006) *Ανασκάπτοντας το παρελθόν*, Αθήνα: Ίκαρος.
- Τέγου, Εύ. (2006) Ένα ιερό ιστορικών χρόνων στη θέση *Γερακάρα* της Αζού. Στο Γαβριλάκη, Ει. & Γ. Ζ. Τζιφόπουλος, (επιμ.), *Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου «Ο Μυλοπόταμος από την Αρχαιότητα ως Σήμερα». Περιβάλλον – Αρχαιολογία – Ιστορία – Λαογραφία – Κοινωνιολογία* (Πάνορμο, 24-30 Οκτωβρίου 2003), IV: Ελεύθερα – Αξός, Ρεθύμνο: Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνου, 2006: 275-293.
- Τέγου, Εύ. & Ει. Γαβριλάκη (2011) Ανακυκλώνοντας όπως παλιά. Ένα εκπαιδευτικό πρόγραμμα για την αξιοποίηση των παλιών πραγμάτων και το σεβασμό της φύσης στην Αρχαιότητα. Στο Γαβριλάκη, Ει. (επιμ.), *Πρακτικά της συνάντησης για τα εκπαιδευτικά προγράμματα και τη μουσειακή αγωγή «Η Άνοιξη των Μουσείων»*, Ρεθύμνο: ΚΕ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων – Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνου, 2011: 271-276.
- Τζεδάκης, Γ. & Η. Martlew (επιμ.) (1999) *Μινωιτών και Μυκηναίων γεύσεις*, Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού – Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων.
- Τζιφόπουλος, Γ. Ζ. (2014) Βακχικός – Ορφικός Άδης. Στο Σταμπολίδης, Ν. Χ. & Στ. Οικονόμου (επιμ.), *Επέκεινα. Ο θάνατος και η Μεταθανάτια Ζωή στην αρχαία Ελλάδα*. Κατάλογος περιοδικής έκθεσης, Αθήνα: Ίδρυμα Ν. και Ντ. Γουλανδρή – Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, Κοινωφελές ίδρυμα «Αλέξανδρος Ωνάσης», 2014: 34-41.
- Τσατσάκη, Ν. & Ε. Καπράνος (2011) Ελαιοτριβείο ρωμαϊκών χρόνων στο Χαμαλεύρι Ρεθύμνου. Στο Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Μ. & Ε. Παπαδοπούλου (επιμ.), *Πρακτικά του 1' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου* (Χανιά, 1-8 Οκτωβρίου 2006), Α4: Ιστορικοί Χρόνοι. Τοπογραφία – Οικιστική – Αρχιτεκτονική – Νέες ανασκαφές – Κρήτη, Αιγαίο Ανατολική Μεσόγειος, Χανιά: Φιλολογικός Σύλλογος «Ο Χρυσόστομος», 2011: 147-169.

- Τσιόμη, Δ. (2013) Freiran Theory, Critical Pedagogy and Action Research: Common issues and views, *Action Researcher in Education* 4: 20-42.
- Φάππας, Ι. (2010) *Έλαιον, εὐῶδες, τεθνώμενον*. Τα αρωματικά έλαια και οι πρακτικές χρήσης τους στη Μυκηναϊκή Ελλάδα και την αρχαία Εγγύς Ανατολή (14ος – 13ος αι. π.Χ.), *Κρητική Εστία* 13.
- Χρυσουλάκη, Στ. (επιμ.) (2008/2009) *Το δέντρο της ζωής σε τέσσερις εποχές*, Περιβάλλον και Πολιτισμός. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού.
- Φιλιάκης, Ν. (2006) Λανθάνουσες μορφές δεντρολατρίας και θεοφάνειας στο Μυλοπόταμο. Στο Γαβριλάκη, Ει. & Γ. Ζ. Τζιφόπουλος (επιμ.), *Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου «Ο Μυλοπόταμος από την Αρχαιότητα ως Σήμερα»*. Περιβάλλον – Αρχαιολογία – Ιστορία – Λαογραφία – Κοινωνιολογία (Πάνορμο, 24-30 Οκτωβρίου 2003), VIII: Νεότεροι Χρόνοι. Λαϊκός Πολιτισμός, Ρέθυμνο: Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνου, 2006: 113-125.
- Antognelli Michel, N. (2012) Palms and Papyrus in the Late Minoan/Helladic III. The Exotic World, the Fantastic World and the Afterworld. In Stampolidis, N. Chr., A., Kanta & A. Giannikouri (eds), *Proceedings of the International Archaeological Conference 'Athanasia': The Earthy, the Celestial and the Underworld in the Mediterranean from the Late Bronze and the Early Iron Age* (Rhodes, 28-31 May 2009), Ηράκλειο: Πανεπιστήμιο Κρήτης, 2012: 41-52.
- Benoist, L. (1992) *Σημεία, σύμβολα και μύθοι*, μετ.: Αριστέα Παρίση, Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου Μ Καρδαμίτσα.
- Burkert, W. (1993) Αρχαία ελληνική θρησκεία. Αρχαϊκή και Κλασική εποχή, Μετ.: Ν. Π. Μπεζαντάκος, Α. Αβαγιανού, Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα.
- Gavrilaki, I. & G. Z., Tzifopoulos (1998) An "Orphic – Dionysiac" Gold Epistomion from Sfakaki near Rethymno, *BCH* 122.1: 343-355.
- Mezirow, J. (1991) *Transformative Dimensions of Adult Learning*, Jossey – Bass, San Francisco.
- Nilsson, M. P. (1966) *Ελληνική λαϊκή θρησκεία*, μετ. Ι. Θ. Κακριδή, Αθήνα: Η Βιβλιοθήκη του Φιλολόγου.